

УДК: 82.01/09

О. Я. Пухонська,

Київський університет імені Бориса Грінченка

**«ВІЙНА ПІСЛЯ ВІЙНИ», АБО ВОЛИНЬ У ЛІТЕРАТУРНІЙ ВЕРСІЇ ПАМ'ЯТІ
(ЗА РОМАНАМИ А. КОКОТЮХИ «ЧЕРВОНІЙ» ТА «ЧОРНИЙ ЛІС»)**

Пропоновані до розгляду романи Андрія Кокотюхи – це спроба нового прочитання окремих сторінок минулого в ключі актуальних у гуманітаристичному дискурсі студій над пам'яттю. Національно-визвольну боротьбу в контексті дослідження розглянуто як «подію пам'яті». Основний локус – Волинь – зосереджує увагу дослідника на явищі «простору пам'яті». Літературна версія діяльності УПА на Волині в аналізованих творах є однією з художніх спроб реконструкції міфу Другої світової війни та насаджених радянських стереотипів, пов'язаних із нею.

Ключові слова: література, пам'ять, війна, «простір пам'яті», ідентичність, тоталітаризм.

«ВОЙНА ПОСЛЕ ВОЙНЫ», ИЛИ ВОЛЫНЬ В ЛИТЕРАТУРНОЙ ВЕРСИИ ПАМ'ЯТИ (ПО РОМАНАМ А. КОКОТЮХИ «КРАСНИЙ» И «ЧЕРНЫЙ ЛЕС»)

Предлагаемые к дискуссии романы Андрея Кокотюхи – это попытка нового прочтения прошлого в контексте исследований памяти. Национально-освободительная борьба в предлагаемой статье рассматривается как «событие памяти». Волинь в романах репрезентирует «пространство памяти». Литературная версия деятельности УПА на Волини в анализированных произведениях – одна из художественных попыток реконструкции мифа Второй мировой войны и советских стереотипов, связанных с ней.

Ключевые слова: литература, память, война, «пространство памяти», идентичность, тоталитаризм.

«WAR AFTER THE WAR», OR VOLYN IN THE LITERARY VERSION OF MEMORY (BASED ON A. KOKOTYUKHA'S NOVELS «THE RED» AND «BLACK FOREST»)

Andriy Kokotiuha's novels, which are suggested to the discussion, represent an effort of new reading of the past life in the context of memory studies. We can see that the interest to the rethinking of history in the humanistic science has increased during the last time. It is not difficult to explain such fact, using the most contemporary cultural and social process as the main reason and background of it. First of all, the beginning of new century was the regular time of rethinking of the values, one of which of course is human's vision of their past life. Secondly, we have to say about exigency of total reconstruction of soviet myths which still doing in Ukrainian social consciousness and cultural canons. Thirdly, and it was the most important, Ukraine needed the true knowledge about its own history during the totalitarian occupation (here we mostly mean the soviet totalitarianism). That's why such kind of topics, which included the problematic of historical experience of the nation became widespread in the contemporary literature, that was and still to be the most efficient in the process of finding of national memory.

National-Liberation struggle, which was one of the important events in anti-colonial Ukrainian fighting for freedom, the author of the article analyses as the "event of memory". The main locus – Volyn' – is represented as a "space of memory". Literary version of UPA's activity on Volyn's territory in the Kokotiuha's novels is one of the artistic efforts to reconstruct soviet myths of the Second World War.

Keywords: literature, memory, war, "space of memory", identity, totalitarianism.

Культурна ревізія Другої світової війни досі виявляє численні підводні рифи в її історичній, соціальної та психологічній інтерпретаціях, які значною мірою підривають підвалини тоталітарних ідеологічних міфів. В основі останніх – війна має виключно героїчний характер і безсумнівно радянське обличчя, позбавлене будь-яких індивідуальних ознак та національної приналежності. Офіційна повоєнна література, писана виключно в дусі соцреалізму, була важливим елементом формування «правильної» колективної пам'яті, в якій не було місця жертві, лише переможцю. Жертва як така в радянському повоєнному дискурсі не існувала взагалі.

У пропонованій студії звернемо увагу на специфіку «пам'яті простору», яку спробуємо дослідити через категорії травми, національної ідентичності, націоналізму. Таких проблемних питань, які на сьогодні не з'ясовані, знаходимо чимало в сучасних дослідженнях пострадянського минулого. Однак на сторінках розглянутих художніх текстів вони виявляються ключовими.

Українська література останнім часом активно звертається до проблем ревізії тоталітарної пам'яті, особливо її травматичного вияву. Зіштовхнувшись у 1990-х роках із поліфонією літературних напрямів, стилів і контекстів, вона вже на початку 2000-х стала однією із основних стратегій розвитку переосмислення радянської історії та розвінчування посттоталітарних міфів. В «Українському палімпсесті» Окса-

на Забужко слушно зауважує, що «за перше десятиліття ХХІ віку українська література з різних частин України «намацала», що про відновлення культури та історичної пам'яті слід вести мову, повертаючись до тієї точки, в яких їх було обірвано» [8, с. 340]. Теоретичне обґрунтування диференціації минулого як історії і пам'яті, що порушувалося ще у 1920-х роках у працях Моріса Альбваса, а згодом інтенсивного розвитку набуло у працях Поля Рікера, П'єра Нора, Яна та Аляйди Ассманів, Джорджіо Агамбена, започаткувало широкий науковий дискурс щодо вияву травматичного досвіду європейського соціуму, який упродовж відносно короткого періоду зазнав руйнівного впливу політики тоталітаризму в різних його як національних, так і наднаціональних виявах.

Друга світова війна, особливо в радянському ідеологічному дискурсі, стала точкою відліку формування нової ідентичності, суспільних та культурних цінностей. Олександр Гриценко звертає увагу на суттєву відмінність поміж передвоєнною та повоєнною версіями радянської міфології. На його думку, «воєнні меморіали, масові ритуали вшанування пам'яті загиблих, численна агіографічна література про героїв та полководців, та й сама офіційна назва війни (Велика вітчизняна – *О. П.*) <...> стали культурним фундаментом для нового, над-етнічного радянського патріотизму» [1, с. 149]. Як подія, що радикально вплинула на перебіг історії, змінивши геокультурну картину минулого століття, Друга світова війна стала чи не найсуттєвішим джерелом психологічної травми суспільства. Окрім численних жертв і радикального перекроєння світу (передусім Європи), ця війна мала негативний вплив на ментальні основи багатьох націй. Події 1939-45 рр. створили потужний мілітарний дискурс, що визначав як суспільну, так і культурну політику цілого світу впродовж наступних десятиліть. З огляду на географію Другої світової війни, незаперечним фактом є те, що найбільші баталії точилися власне на територіях, які згодом на різних правах увійшли до складу СРСР. На це також звертає увагу Тімоті Снайдер, дефінуючи ці території як «криваві землі»¹. Мартін Поллак окреслює їх як «отруєні пейзажі»².

Порушуючи тему війни, автори сучасних художніх текстів не лише надають їй національного виміру, а насамперед звертаються до особистого травматичного досвіду цивільного населення, акцентуючи увагу на його руйнівний вплив на наступні покоління. Війна в літературній інтерпретації – це вже не лише історична подія, це передусім фатум кожного. Її учасник – не ідеалізований радянський солдат-переможець нацизму, а простий єврей, росіянин, німець, поляк і, звичайно, українець, що спостерігаємо, наприклад, у «Музеї похованих секретів» О. Забужко, «Танго смерті» Ю. Винничука, «Соло для Соломії» В. Лиса.

Андрій Кокотюха, розвиваючи теми «війни після війни» і так званої «війни у війні», в романах «Червоний» та «Чорний ліс» звертається до найбільш дискусійної сьогодні проблеми національно-визвольної боротьби в контексті Другої світової війни. Не таємниця, що саме ця тема викликає найбільш гострі дискусії як в українському, так і в зарубіжному науковому, політичному і культурному дискурсах. Національно-визвольні змагання українців є властиво «подією пам'яті» (*memory event*), за Александром Еткіндом. Вона була вмотивовано витісненою із радянського історичного дискурсу через ідеологічну заборону вербалізації цього явища, як будь-якого, що був дотичним до української національної ідеї. Проте, вже й за часів Незалежності діяльність УПА та ОУН далі залишалася хай і не забороненою, однак незручною темою.

Варто зазначити, що А. Кокотюха, апелюючи до особливої сторінки національної пам'яті, локалізує цю тему в субетнічному просторі Волині, акцентуючи на специфіці продовження війни після формального її завершення (у «Червоному») та на багатонаціональному й різновимірному характері у процесі її тривання («Чорний ліс»). У цьому випадку поняття «простору» у стосунку до меморіальної проблеми має свої особливості. Останнім часом студії над пам'яттю активно впроваджують до наукового обігу такі поняття як: *місця пам'яті* (П'єр Нора), *не-місця пам'яті* (Марк Оже, Рома Сендика). Поняття *простору* в цьому випадку співіснує разом із поняттям *місця*. Ентоні Гідденс зіставляє їх як розуміння «неприсутності і присутності». Так, саме місце, як присутність, наділяє простір певним смислом. Однак у випадку образу Волині в аналізованих творах, вона репрезентована Кокотюхою радше як простір, смислу якому надають не місця, а «події пам'яті». Так, у «Червоному», наприклад, наратор акцентує увагу на нерозривності пам'яті про національно-визвольну боротьбу з пам'яттю історичною у ментальній свідомості волинян: «Бо їм це близьке, вони з цим росли та жили, вони приймають партизанську боротьбу УПА з німцями та радянською владою як складову в боротьбі за українську незалежність. Приймають з усіма можливими обмовками, попри численні «але», яких повно в історії українського повстанського руху» [3, с. 13].

Автор наділяє голосом простір, досі позбавлений будь-якого вияву, формуючи таким чином своєрідний локальний простір пам'яті, який безумовно виходить поза межі етнічної території. З одного боку, локус, обраний Кокотюхою (волинські села та містечка – Ямки, Олика, Здолбунів, Гніздяни тощо), цілком зрозумілий, оскільки саме у волинських лісах були зосереджені потужні загоны українських повстанців, які в період війни розгортали свої, внутрішні фронти в боротьбі за власну державність. Після війни ці фронти зосередилися в одну лінію супроти радянської окупації. Художній простір «Чорного лісу», ло-

¹ Див. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія. – Київ: Грані-Т, 2011. – 448 с.

² Див. Поллак М. Отруєні пейзажі. – Чернівці: Книги-XXI, 2015. – 112 с.

калізований у Здолбунові та його околицях, це модель трифронтової боротьби Української повстанської армії супроти нацистів, поляків і радянських військ. Однак, якщо у згаданому романі ситуація ускладнена тривалістю війни, то в «Червоному» Кокотюха акцентує увагу на національному спротиві повоєнній радянській окупації, коли героїчний міф переможців безальтернативно визначив суспільну свідомість більшості українців. Винятком стали лише ті землі, де продовжувалась діяльність націоналістичних повстанських груп, яка від часу до часу ризикованими методами підтримувала серед населення розуміння реального стану речей і важливості збереження української самобутності. З іншого боку, цей локус у романі увиразнює гострий контраст поміж ідентичністю українців західних (Данило Червоний, Хмара) і східних (Михайло Середа, Максим Коломієць). Зважаючи на історичні обставини, специфіка регіону визначалася також наявністю на цих територіях автохтонного населення, що, на відміну від переселених та винищених мешканців східної України, не було позбавлене ментальної пам'яті. А тому національно-визвольна боротьба сприймалася у контексті боротьби за неперервність цієї пам'яті. Як зауважує М. Оже, сутність місця значною мірою проявляється саме в автохтонних соціальних групах, які наполегливо оберігають його кордони, не тільки через те, що там живуть і реалізують свої матеріальні потреби, а насамперед тому, що саме там знаходять сліди минулого – сили предків або духів [9, с. 27].

Є ще й третя специфіка винятковості цього локусу: національне та культурне порубіжжя, в західній літературі іменоване як *креси* – територія співмешкання різних етнічних груп і національностей, розмитих кордонів і конфлікту ідентичностей. Це виразно репрезентує сюжет «Чорного лісу», де в боротьбу за права на територію вступають одразу кілька сил – гітлерівці, радянські війська, поляки та Українська повстанська армія, причому саме останні двоє заявляють передусім етнічні та історичні права на цю землю.

Однією з ключових проблем, що вирізняються на фоні загального конфлікту аналізованих романів Кокотюхи, є проблема націоналізму та національної ідентичності. Вона логічно увиразнює конфлікт ідентичностей поміж мешканцями Західної та Східної України, який, як бачимо, й нині не втрачає своєї актуальності. Більше того, ця проблема пов'язана з визначенням вище концептом простору пам'яті, яким у цьому випадку є Волинь. Як у «Червоному», так і в «Чорному лісі» у цей простір проникають «чужі» елементи в образах окупаційних радянських сил, польських колонізаторів, гітлерівської армії. Однак вони – радше персонажі історії, значно важливішу роль у цій схемі відіграють так звані «чужі-свої», як от Михайло Середа та Максим Коломієць. Герої обох романів – носії скаліченої пам'яті, травматична сутність якої схиляє їх прийняти *іншу* правду *інших* реалій. Так, батьки Михайла загинули від нацистських окупантів, сестра була вивезена на роботи в Німеччину, де й пропала. З війни на рідну Чернігівщину хлопець повернувся сиротою. Максим Коломієць, із Миргорода, також втратив найближчих, як і Михайло, працював у радянській міліції, не піддаючи сумнівам правильність і правомірність системи, якій служив. Проте обидва герої – це приклад так званої нової радянської людини, позбавленої ґрунту, роду, народу. Свідомість її не виходить поза межі створеного комфорту, в ареалі якого не піддається сумніву навіть очевидна підміна понять. Так, у розмові з Данилом Червоним Михайло Середа ошелешений питанням: «Чому всюди, де нема комуністів, називатися громадянином і мати громадянські права – це честь. А тут «громадянином» тебе називають, коли позбавляють громадянських прав?» [3, с. 120]. Алергічна реакція хорунжого Хмари із «Чорного лісу» на більшовицьке звертання «товаришу» в «Червоному» також має свою інтерпретацію: «Коли ти вірний владі, ти для них – товариш. Але щойно стаєш для них ворогом народу, відразу перестаєш бути товаришем. Тебе заковують у кайдани, тягнуть в тюрму, там б'ють смертним боєм, і ти вже не товариш, ти громадянин» [3, с. 120].

У біографії обох героїв автор лейтмотивом вплітає родинний досвід голодомору, знання про який у них викривлене тривалою пропагандою. Як не дивно, але саме Друга світова війна й спекуляція на ній радянської пропаганди заміщує та нівелює й до того ущерблену пам'ять довоєнних радянських репресій. Ірина Захарчук доходить слушного висновку, що саме «спільність загрози та небезпеки для всіх членів суспільства слугувала дієвим засобом актуалізації архетипу «великої родини» <...>. У період війни державний міф про єдність усіх членів суспільства творив ілюзію зникнення соціальної ієрархії, з одного боку, а з іншого слугував для витіснення пам'яті про недавні злочини влади» [2, с. 95]. Однак, як тільки така людина опиняється у «просторі» можливих спогадів, будь-яке нагадування про минуле видається їй незручним. Це спостерігаємо і під час зустрічі дільничого Михайла Середи з командиром лісового загону Данилом Червоним, і під час першої розмови засланого НКВС диверсанта Максима Коломієця з хорунжим Хмарою. Розуміння України в представників різних просторів пам'яті видається різним. Для волинських повстанців – це передусім держава, в основі ідеї якої – незалежність від будь-яких зовнішніх структур. Для східняків – це частина великої над-держави, яка здолала нацизм, не зважаючи на власне людський вимір і ціну цієї перемоги. Великий міф заміщує велику травму.

Однак цікаво, що до українськості як Михайла, так і Максима ватажки повстанців апелюють саме через нагадування травматичного минулого – досвіду Голодомору, особистих втрат у війні тощо. Це той витіснений із колективної пам'яті чинник, який розділяє національну свідомість українців, створюючи ефект розколотої країни з двома різними культурами, що зауважив Самюель Гантінгтон у «Зіткненні цивілізацій». Микола Рябчук пише, що «психологічна травма породжує колективні неврози. Не здолавши її, досить важко говорити про суспільну згуртованість» [5, с. 281].

Персонажі «Червоного» та «Чорного лісу» як репрезентанти радянської свідомості сприймають повстанців передусім як «бандерівців», що «лютують, бо бандити», «банди націоналістів», якими «кишать місцеві ліси» тощо. Як не дивно, але саме цей радянський міф виявився найстійкішим, а його вплив – доволі дієвим, що особливо помітно в найбільш гострі моменти суспільної поведінки сьогодні (згадаймо хоча б Помаранчеву революцію та Революцію Гідності), коли на суспільно-політичну арену знову виходить ефемерний націоналіст-бандерівець. Проте якщо в радянській риторичі він неодмінно був німецьким колаборантом, то в риторичі Росії, як спадкоємиці СРСР із перманентним «апетитом» на Україну, бандерівець – беззаперечний союзник Америки. Сьогодні це прочитуємо в художніх творах на тему сучасної війни на Донбасі. Взяти хоча б «Маріупольський процес» Галини Вдовиченко, «Чорне сонце» Василя Шкляра, «Ловайськ» Євгена Положія.

Якщо Ентоні Сміт визначає націоналізм як «ідеологію, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку» [7, с. 17], то Лахман Річард, покликаючись на Еріка Гобсбаума, розуміє це явище як ідею, в основі якої – держава, що охоплює й представляє націю. У дискурсі вищезгаданого міфу про «бандерівців» досить часто наявні порівняння націоналістів із нацистами. Не вдаючись у детальну теорію понять, варто зауважити той факт, що, на відміну від колоніальної політики будь-якого окупаційного режиму, яка впродовж тривалого часу діяла на етнічних територіях України, український націоналізм був завжди антиколоніальним. На це, безперечно, звертає увагу А. Кокотюха. Так, Данило Червоний у розмові з Михайлом заявляє: «Я, Середа, хоч за Польщі, хоч за німців, хоч за совітів кладу своє життя заради того, аби на нашій з тобою землі, лейтенанте, не було жодних окупантів» [3, с. 124]. Хорунжий Хмара у зверненні до громади також наголошує на українських інтересах виключно на українській землі: «Тут довго були поляки, які наш народ поневолили. І справді, наші люди ждали Сталіна як визволителя. Але прийшли сюди ті комуністи, придушили наш нарід гірше навіть за клятих ляхів. Тому люд сподівався помочі й визволення від Гітлера. Сталося не так, зараз нас поневолили й нищать німаки. Нарешті вкраїнці перестали шукати підтримки, самі взяли за зброю. Гуртуємося й даємо опір усякому окупантові на своїй землі» [4, с. 34-35].

Збереження національної свідомості, ідентичності, та й розуміння національної ідеї як такої у контексті досліджуваних творів властиве мешканцям волинського регіону і атрофоване у жителів східної України, знову ж таки, з очевидних причин – через витіснення і нищення національної пам'яті. Згадуваний Е. Сміт зауважує, що «нація та її ідентичність виражаються й виявляються у «самобутній» пам'яті, символах, міфах, спадщині й просторічній культурі «народу», який утворює спільноту за історією й долею» [6, с. 141]. Історія українців, особливо після Другої світової війни, стала радше квазіісторією, бо справжня, разом із численними червоними, хмарами, холодними тощо була загнана в радянські концтабори, розстріляна, витіснена з пам'яті народу без права на повернення. Однак А. Кокотюха у своїх романах пропонує нам стратегію подолання культурної амнезії через відродження «пам'яті простору», якому події національно-визвольних змагань надають важливого змісту як у процесі повернення національної пам'яті, так і в процесі остаточного розвінчання тоталітарних радянських міфів.

Література:

1. Гриценко О. Своя мудрість – Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні / Олександр Гриценко. – К. : УЦКД, 1998. – 184 с.
2. Захарчук І. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія / Ірина Захарчук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
3. Кокотюха А. Червоний : перевид. друге / Андрій Кокотюха. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 320 с.
4. Кокотюха А. Чорний ліс / Андрій Кокотюха. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 304 с.
5. Рябчук М. Каміння й Сізіф : літературні есеї / Микола Рябчук. – Харків : Акта, 2016. – 354 с.
6. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Дейвід Сміт. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
7. Сміт Е. Д. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Дейвід Сміт / перекл. з англ. Роман Фещенко. – К. : К.І.С., 2004 – 170 с.
8. Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / Пер. з польс. Д. Матіяш; за ред. І. Андрусяка та О. Забужко. – К. : КОМОРА, 2014. – 408 с.
9. Augé M. Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności / Marc Augé / przeł. R. Chymkowski. – Warszawa, 2010. – 86 s.